

DOI 10.4467/25439561KSR.23.003.18980

KATARZYNA DUDA <https://orcid.org/0000-0001-5303-3760>

Uniwersytet Jagielloński

Kraków

MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM (PISARZE CZWARTEJ FALI EMIGRACJI ROSYJSKIEJ)

BETWEEN THE EAST AND THE WEST (WRITERS OF THE FOURTH WAVE OF RUSSIAN EMIGRATION)

Streszczenie

Niniejszy artykuł stanowi próbę określenia fenomenu czwartej fali emigracji rosyjskiej w odniesieniu do pisarzy wyjeżdżających z ich ojczyzny po upadku ZSRR albo będących potomkami przedstawicieli trzeciej fali. Wskazano tu na cechy charakterystyczne współczesnej emigracji, różniące ją od poprzednich fal uchodźców, oraz na przyczyny opuszczenia kraju ojczystego. Uwzględniono także stacje docelowe emigrantów (USA, Kanada, Szwajcaria, Izrael) kształtujące specyfikę krajobrazu mentalnego przyjezdnych, bariery, granice, które muszą pokonać w dążeniu do ustanowienia dobrych relacji z obywatelami państw przyjmujących. Celem wielokulturowości nie jest bowiem burzenie murów, ale budowanie mostów. W tej kwestii najważniejszy jest dialog i związany z tym język jako podstawowy wyróżnik kultury decydujący o tożsamości każdego człowieka. Z tożsamością i jej odzyskaniem wiąże się, promowany przez wielu emigrantów, nurt literatury postpamięciowej, autobiograficznej oraz wspomnieniowej. Jeśli chodzi o młodych emigrantów – przyszło im żyć w globalnej wiosce, w specyficznym zuniformizowaniu, jakie wprowadził XXI wiek, jedną z wartości nadrzędnych czyniąc mobilność.

Abstract

This article attempts to define the phenomenon of the fourth wave of Russian emigration in relation to writers leaving their homeland after the symbolic collapse of the USSR, or who are descendants of representatives of the third wave. The characteristics of contemporary emigration that differ from previous waves of refugees and the reasons for leaving their homeland are indicated here. The destinations of emigrants (USA, Canada, Switzerland, Israel) that shape the specifics of the mental landscape of the newcomers, the barriers, the borders that they have to overcome in order to establish good relations with the citizens of their host countries are also included. Indeed, the aim of multiculturalism is not to tear down walls, but to build bridges. In this respect, dialogue and the associated language as a fundamental distinctive feature of culture that determines the identity of each person is of paramount importance. The current of post-memory, autobiographical and memoir literature, promoted by many emigrants, is linked to identity and its recovery. As far as young emigrants are concerned, they have to live in a global village, in a specific uniformity introduced by the 21st century, which makes mobility one of the most important values.

Słowa kluczowe: współczesna emigracja; przyczyny emigracji; wyróżniki czwartej fali
 Keywords: Contemporary emigration; causes of emigration; characteristics of the fourth wave

Współczesna emigracja rosyjska już od kilkunastu lat jest obiektem badań emigrantologów (kulturoznawców, literaturoznawców, politologów, socjologów...), jak również samych pisarzy pozostających w Rosji¹. Czwarta fala stała się zatem faktem, choć trudno określić jej liczebność, gdyż nie dobiegła jeszcze końca. Jednocześnie przesadę stanowi twierdzenie o zaistnieniu piątej fali², chyba że oddzielimy fenomen pisarstwa emigracyjnego od potoku pracowników branży informatycznej i elektro-nicznej, na których coraz bardziej wzrasta zapotrzebowanie w krajach zachodnich i którzy chętnie przyjmują zagraniczne posady ze względu na o wiele wyższe niż w Rosji zarobki oraz znacznie większą dostępność do specjalistycznego sprzętu i oprzyrządowania. Nieprzypadkowo mówi się w związku z tym o emigracji zarobkowej, ekonomicznej. Celem naszego oglądu jest jednak emigracja twórcza, literacka, chociaż kreacja artystyczna nie wyklucza poszukiwania dobrze płatnej pracy.

Emigracja z Rosji, w powiązaniu z tym, co już wiemy o trzech XX-wiecznych falach, nie jest indywidualnym aktem uchodźstwa, lecz procesem, odmiennością swoją zasługującym na dalsze badania. Anna Woźniak pisze:

¹ M. Kowalska, *Tożsamość emigrantów rosyjskich w twórczości Marii Arbatowej*, [w:] *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska. Spuścizna literacka, religijno-filozoficzna. Kulturowe zbliżenia*, red. A. Woźniak, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2019, ss. 313–320.

² L. Kalita, *Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2020, s. 16.

Emigracja pisarzy i ludzi kultury [...] nabiera charakteru wyjątkowego, napelnia się szczególną treścią, obrasta w skomplikowane semiotyczne zdarzenia i uwarunkowania, w których naczelną zasadą staje się archetyp wolności, wędrówka ku swobodzie twórczej i dążenie do odnalezienia przez nieskrępowaną twórczość wartości podstawowych, jakie są dla kultury i aktywności człowieka nieodzowne³.

Już na podstawie przytoczonych słów zauważyć można zasadniczą różnicę między pierwszymi trzema a czwartą falą emigracji. Otóż współcześni twórcy nie zostali zmuszeni do opuszczenia ojczyzny: po transformacji ustrojowej, znacznym ograniczeniu cenzury i rozwiązaniu Związku Pisarzy Radzieckich wraz z wpisaniem w jego statut obowiązkową metodą realizmu socjalistycznego nie musieli poszukiwać wolności na obczyźnie. Stąd, jak zauważa Lucjan Suchanek, o ile przedtem termin *emigrant* można było zastąpić słowami: uciekinier, wychodźca, wygnaniec, o tyle obecnie zaczyna się używać terminu ogólnego – *homo emigrans*⁴. Iwona Anna NDiaye idzie jeszcze dalej, pisząc, iż wielu literaturoznawców bada twórczość dzisiejszych pisarzy emigracyjnych w nowym kontekście kulturowym, tj. „literaturę pisaną przez Rosjan w USA, Niemczech, Francji itd.”⁵ Współcześni pisarze albo chcą wyjechać i podejmują taką decyzję (Jurij Galpierin, Michaił Szyszkin), albo jako dzieci bądź nastoletnie osoby przyjechali na Zachód na mocy wyboru ich rodziców, lub też urodzili się już na obczyźnie. Przyszli, najczęściej nastoletni emigranci, nie zgadzali się często z decyzją starszego pokolenia, okres ich przejścia w dorosłość w powiązaniu z poczuciem „inności” zrodził w nich bunt, skutkujący niejednokrotnie konfliktem międzypokoleniowym. Ten fakt nie dziwi, gdy spostrzeżemy, iż emigracja wielokrotnie prowadzi do załamania się tożsamości kulturowej, iż nie jest ona jednorazowym aktem przejścia z jednego paradygmatu kulturowego do innego, lecz raczej długim procesem tożsamościowym, jakiemu podlega emigrant. W takim procesie powoli dochodzi do przenikania się kultur, rzadziej do akulturacji. Interesuje mnie właśnie, powstała na bazie tego procesu, nowa, hybrydyczna jakość⁶, stanowiąca przedmiot analizy tzw. literaturoznawstwa interkulturowego, postrzegającego tożsamości kulturowe jako fenomeny dynamiczne, prowadzące do odrzucenia poczucia inności poprzez konstruktywny dialog i doświadczenie.

³ A. Woźniak, *Słowo wstępne*, [w:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku. Konteksty, estetyka, recepcja*, red. A. Woźniak, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2013, ss. 5–6.

⁴ L. Suchanek, *Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian*, „Slavia Orientalis” 2014, nr 2, s. 175.

⁵ I.A. NDiaye, *O tożsamości rosyjskiej literatury emigracyjnej (proza Nadzieży Teffi)*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2018, t. 18, ss. 51–63.

⁶ Zob. B. Helbig-Mischewski, *Penis w opalach: doświadczenia kastracji i strategie odzyskiwania mocy w literaturze kilku migrantów polskich w Niemczech*, „Teksty Drugie” 2009, nr 6 (20), ss. 160–161.

Literatura czwartej fali miała swój początek po upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku. Emigranci, choć nadal z trudem zdobywają wize, to jednak mogą odwiedzać kraj pochodzenia, kiedy tylko chcą, utrzymują z nim więź poprzez spotkania z twórcami żyjącymi w nim, słuchają rosyjskich rozgłośni radiowych, dostępne są dla nich liczne kanały rodzimej telewizji. Nie można więc w tym przypadku mówić o „małej Rosji”, „Rosji w miniaturze” czy „zagranicznej Rosji”. Emigranci z byłego ZSRR rzadko tworzą własne partie lub stowarzyszenia mające na celu polepszenie sytuacji w kraju pochodzenia, wiedzą między sobą spory, ale nie polityczne, lecz dotyczące działalności charytatywnej, osobistych porachunków. Nie sądzą, jak na przykład reprezentanci pierwszej fali, że ich sytuacja jest tymczasowa, nie marzą o powrocie do ojczyzny. Żelaznej kurtyny już nie ma, granice zostały otwarte, w związku z czym łatwo je przekroczyć bez obawy aresztowania już na najbliższej stacji.

Ważne jest w tym miejscu pojęcie „stanu liminalnego”⁷, rozumianego jako próg, który symbolizuje stan przejścia z tego, co znane, oswojone do przestrzeni innej: kuszącej, ale niebezpiecznej, bo niezrozumiałej. Próg to także bariery, które należy pokonać, by móc żyć bez traumy w nowym środowisku. Najważniejsze dla emigrantów jest to, żeby tego progów-granic nie pojmować jako muru do zburzenia, lecz jako most łączący ludzi i wyznawane przez nich wartości.

Współcześni emigranci, będąc jeszcze w ojczyźnie, wybierają punkt docelowy. Nie muszą zatem, jak ich odpowiednicy z lat 20. i 30. XX wieku, tułać się poprzez Warszawę, Pragę, Berlin, Paryż, USA, aby nieraz po upływie wielu lat osiąść w przestrzeni dla nich najbardziej dogodnej. Zaobserwować można, zdaniem Martyny Kowalskiej, feminizację tej fali⁸.

Kolejna przyczyna emigracji ma charakter ekonomiczny i łączy się z powolnym przechodzeniem od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do wolnego rynku. Początkowo działalność biznesowa po 1991 roku prowadzona była przez ludzi z byłych struktur siłowych, działaczy partyjnych..., trudno było dostrzec pośród nich statystycznych obywateli. Najdroższe modele samochodów, domy-pałace, aktywność w show-biznesie przyciągały wzrok i rodziły marzenie o założeniu własnego biznesu, ale poza Rosją, w której prym wiodła tzw. demokracja sterowana, drapieżcza. Keith Gessen w swojej autobiograficznej powieści *Straszny kraj* (*The Terrible Country – Страшная страна*) odnotował: „Pieniądze zmieniają ludzi – pieniądze mogą wszystko”⁹. Morderstwa na zamówienie i malwersacje to integralna część

⁷ I. Szlachcicowa, „Borderscapes” – krajobrazy granic jako nowa perspektywa badań, „Politeja” 2019, nr 1(58), s. 18.

⁸ M. Kowalska, *Tożsamość emigrantów...*, op. cit., s. 315.

⁹ K. Gessen, *Straszny kraj*, przeł. A. Popęda, Warszawa, Prószyński Media, 2021, s. 142.

patogennej rzeczywistości biznesowej. Tak powie o tym procederze bohater *Strasznego kraju* – Dima – biznesowy repatriant:

— Praktycznie mnie zablokowali [...]. Złożyłem pozew i zażądałem audytu przetargu. Nie spodobało im się to. Moje stacje [benzynowe – K.D.] zaczęła regularnie odwiedzać policja podatkowa. Próbowałem skontaktować się z ludźmi na Kremlu, ale przestali odbierać ode mnie telefony. Urząd podatkowy zamknął moje stacje. Pieprzona policja ogrodziła je taśmą, jakby doszło tam do morderstwa. Musiałem wyjechać, żeby uniknąć aresztowania¹⁰.

Gessen dostrzega różnicę między trzema XX-wiecznymi falami a nurtem emigracyjnym z początku XXI wieku. Emigranci polityczni chętnie korzystali z dobrodziejstw innych kultur, ze spotkań z obcokrajowcami, nie tracąc przy tym nic ze swojej tożsamości. Współcześni *homo emigrans* doceniają przede wszystkim własne środowisko: „rodzice jeździli po mieście, odwiedzając rosyjskich znajomych – wszyscy ich znajomi byli Rosjanami”¹¹. Boris Fishman dodaje: „Plaża w Południowym Brooklynie jest nazywana Małą Odessą”¹². Niemal jak refren wybrzmi ta uwaga w prozie Michaiła Szyszkina: „Wyjechałem do Szwajcarii, a znalazłem się w Rosji”¹³. Te spostrzeżenia podsumowane zostały przez jedną z najsłynniejszych emigrantek młodego pokolenia – Larę Wapnjar, autorkę takich m.in. utworów jak *Wciąż tu jesteśmy* (*Still Here – Пока еуѳ здесь*), *Pamiętniki Muzy* (*Memoirs of a Muse*). Wapnjar, przed przystąpieniem do pisania kolejnej książki, zapytała znajomych Rosjan i Amerykanów, czym różni się mentalność rosyjska od amerykańskiej. Niemal wszyscy przyznali, że różnice są ogromne. Nikt jednakże nie potrafił ich wskazać. Zdaniem pisarki jedną z nich jest fatalizm, czego dowodem był na przykład stosunek do pandemii COVID-19: wielu Amerykanów dopiero wówczas zauważyło, że są śmiertelni, Rosjanie natomiast mają o wiele bardziej rozwinięte poczucie nieuniknionego końca, faktu, że śmierć nastąpi, że nie można powstrzymać procesu umierania. Amerykanie po raz pierwszy zrozumieli, iż mogą umrzeć i bardzo się tego przestraszyli¹⁴.

A zatem wielu Rosjan nie chce się zaadaptować do życia w kraju przyjmującym, pragną pozostać takimi, jakimi byli przed emigracją, tyle że na terenie Ameryki. Na

¹⁰ Ibidem, s. 146.

¹¹ Ibidem, s. 136.

¹² M. Reynolds, *Boris Fishman: Believable Lies*, [w:] <https://bookanista.com/boris-fishman/> [dostęp: 12.02.2022]. Przekład z języków obcych, jeśli inaczej nie podano, mój – K.D.

¹³ М. Шишкин, *Я уехал в Швейцарию, а окупился в России*, „Российская газета” 2004, nr 17, s. 7.

¹⁴ В. Абаринов, „*Это моё секретное оружие*”. *Страх и проза Лары Ваньяр*, „Обратный адрес” 2021, 17 октября, s. 14.

ten temat wypowiada się wielu emigrantów, dochodzących do wniosku o istnieniu trzech modeli adaptacyjnych:

1. Rosjanie starają się w pełni wtopić w środowisko amerykańskie (lubią chwalić się, że mają wielu amerykańskich przyjaciół, przejmują amerykańskie sposoby zachowania się).
2. Emigranci nawet nie próbują wpisać się w amerykańskie środowisko. Żyją własnym, głęboko rosyjskim życiem na terytorium Stanów Zjednoczonych.
3. Rosyjscy emigranci żyją pomiędzy dwoma wspomnianymi modelami. Nie mogą należeć w pełni ani do jednej, ani do drugiej kultury¹⁵.

Emigranci w różny sposób przeżywają początek swego życia na obczyźnie. Dla wielu jest to utrata statusu towarzyskiego i niemożliwość znalezienia swojego miejsca w społeczeństwie, w którym czuliby się komfortowo. Dla innych są to trudności w znalezieniu pracy, którą mogliby wykonywać dobrze i byłiby ukontentowani zarobionymi pieniędzmi. Chodzi tu przede wszystkim nie tyle o prestiżową, lukratywną ani nawet o interesującą posadę, ale o taką, która przynosiłaby satysfakcję¹⁶. Dodać tu należy, że w sytuacji każdego emigranta znajdującego się w nowym państwie występuje odmienność i niezgodność postaw¹⁷.

Jednym z najważniejszych wyróżników kultury jest język. W swojej powieści *Włos Wenery* (*Венерин волос*) Szyszkin, którego destynacją stała się Szwajcaria, sięgając po symbolikę biblijną i mitologiczną, nadmieni, że nowo przybywający emigranci stają się w urzędzie imigracyjnym bezimiennymi punktami ankiety, wrzucanymi do jednej skrzyni, przypominającej pełną pomieszanych języków wieżę Babel. A emigranci (chodzi tu zwłaszcza o twórców) pragną być przede wszystkim zrozumiani, poprzez dzieła chcą dotrzeć do odbiorcy w swoim punkcie docelowym. Szyszkin nadmienia:

Zaraz po zmianie dekoracji [tak nazywa autor emigrację – K.D.] przystąpiłem do pisania zakończenia powieści rozpoczętej jeszcze w Moskwie, ale nic się nie udawało. Utwór powstał jako coś innego niż jego pierwotny zamysł. Litery, które pisałem tam [w Rosji – K.D.], tutaj [w Szwajcarii – K.D.] przyjmują zupełnie inną postać¹⁸.

¹⁵ Ibidem, s. 12.

¹⁶ A. Adams, *Lara Vapnyar discusses her first novel „Memoirs of a Muse” about a Russian immigrant determined to become the muse of a famous artist*, [w:] https://www.bookbrowse.com/author_interviews/full/index.cfm/author_number/957/lara-vapnyar [dostęp: 7.01.2023].

¹⁷ L. Dyczewski, *Tożsamość emigranta w nowym społeczeństwie-państwie: pomiędzy trwałością i zmianą*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2011, nr 17, s. 9.

¹⁸ M. Пинский, *На русско-швейцарской границе*, „Новый журнал” 2006, nr 242, s. 67. Inne, oprócz powieści *Włos Wenery*, utwory Szyszkina przełożone na kilkanaście języków świata, to m.in. *Rosyjska Szwajcaria, Zajęcie Twierdzy Izmail, Nie dochodzą tylko listy nienapisane*. Wspomnieć należy, iż w 2016 roku, z inicjatywy Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, Szyszkin gościł na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pokłosiem tego wydarzenia stała się książka *Знаковые имена современной*

Chodziłoby więc tu o zależność od krajobrazu kulturowego, w którym powstaje dzieło, krajobrazu rozumianego nie tylko dosłownie jako przestrzeń wypełniona roślinnością, zabudowaniami, rzeźbami, lecz także jako poszerzenie horyzontów myślowych, połączenie wyobrażeń o starych nawykach i rytuałach z wyobrażeniami nabytymi na emigracji. W oparciu o takie podejście Szyszkin to twórca-zwycięzca. Ukończył Instytut Języków Romańsko-Germańskich w Moskwie i osiadł w trójjęzycznej Szwajcarii, której obywatele posługują się językiem niemieckim, francuskim oraz retoromańskim¹⁹. W trudniejszej sytuacji znajdują się emigranci w Ameryce, którzy przybyli tam jako kilkuletnie dzieci. I tak Lara Wapnjar знаła tylko podstawy angielskiego w jego wersji mówionej. Szybko nauczyła się pisać w tym języku, gdyż pragnęła pozyskać najpierw publiczność amerykańską. Większość jej książek powstaje najpierw w języku angielskim, a potem tłumaczone są na rosyjski. Z taką strategią nie zgadza się Anna Ulinicz, twierdząc, że owa ekwilibrystyka przekładowa czyniła z jej utworów hybrydy lingwistyczne. Píše więc po rosyjsku, a następnie sama przekłada opowiadania na angielski. Wybór języka jest kwestią istotną, gdyż to właśnie on, jak twierdzi Jadwiga Puzynina, ustala hierarchię wartości, wtopiony jest w aksjologię²⁰.

Podobnie jak reprezentanci trzech poprzednich fal, ich młodszy następcy dużo miejsca poświęcają prozie autobiograficznej, w tym wspomnieniowej. Zainteresowaniem cieszą się też utwory o emigracji i emigrantach. Na przykład Wapnjar w wymienionej wyżej powieści *Wciąż tu jesteśmy* pisze o chorobliwym stanie emigracyjnym:

Przy całej pozornej lekkości bytu to przede wszystkim powieść o tym, w jaki sposób i czego się boimy. To opowieść o tym, że boimy się równocześnie nieprzewidywalnego i stabilności, intymności, ale i samotności, odpowiedzialności na równi z wolnością. Odczuwamy strach przed ojczyzną i przed obcym krajem. Obawiamy się innych, ale i siebie samych. Boimy się miłości i śmierci. O, jacyż jesteśmy naiwni i śmieszni, ale za to – żyjemy. Wciąż tu jesteśmy²¹.

Ta sama autorka stworzyła powieść *stricte* autobiograficzną *Podziel mnie przez zero* (*Divide Me by Zero – Раздели меня на ноль*). Utwór traktuje o chorobie i śmierci matki, o rozwodzie z mężem, o romantycznych relacjach autorki z profesorem

русской литературы. Михаил Шишкин, red. A. Skotnicka, J. Świeży, Kraków, Wydawnictwo „scriptum”, 2017, 508 ss.

¹⁹ Na ten temat zob. więcej: R. Szul, *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa, Wydawnictwo PWN, 2009, ss. 21–58.

²⁰ J. Puzynina, *Jeszcze raz o kulturze języka*, [w:] www.etykaslowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=7jeszcze-raz-o-kulturze-języka&catid=1eksperci-o-etyce-slowa&/termix [dostęp: 20.12.2022].

²¹ Б. Локшин, *Лара Ваняр „Пока еще здесь”*, [w:] <https://www.corpus.ru/press/lara-vapnjar-poka-eshe-zdes-otzyv.htm> [dostęp: 8.01.2022].

uniwersyteckim i z oligarchą. Fishman z kolei w swojej trzeciej książce *Dzika uczta* (*Savage Feast*) – którą sam opisuje jako „częściowo pamiętnik, częściowo książkę kucharską”²² – łączy chłopiące przygody i przepisy kulinarne wzięte z własnego dzieciństwa.

Książki czwartej fali emigracji obfitują ponadto w utwory postpamięciowe, w których dotarcie do prawdy odbywa się nie dzięki bezpośredniemu świadkowi, lecz poprzez wspomnienia postświadców, potomków drugiego, a nawet trzeciego pokolenia uczestników lub obserwatorów wartych odnotowania wydarzeń. Kluczowe zatem będą pod tym względem przeżyte traumy, które dotyczą nie tyle samych ofiar, co ich dzieci i wnuków. Trauma pokoleniowa podlega przepracowaniu przez tych ostatnich, a w konsekwencji często prowadzi do odzyskania tożsamości – tak zbiorowej, jak i indywidualnej. W tym nurcie mieści się m.in. napisana z epickim rozmachem, trzypokoleniowa saga rodzinna *Patrioci* (*The Patriots*) autorstwa Sany Krasikov. Akcja tej monumentalnej powieści rozgrywa się w dwóch państwach: Rosji/ZSRR i Ameryce, obejmując trzy płaszczyzny czasowe – lata 30. XX wieku, okres „zimniej wojny”, rozpad Związku Radzieckiego wraz ze związaną z tym transformacją ustrojową i jej skutkami. Główna bohaterka, Florence Fein – tak jak wielu jej rodaków owładniętych ideą komunistyczną – pod koniec wielkiego kryzysu emigruje do Rosji wiedzona nadzieją na intratną posadę, obietnicą romantycznej miłości i pełnej niezależności. To ostatnie marzenie wskazuje na naiwność Amerykanów, którzy uwierzyli w zrealizowanie utopii pierwszego w świecie państwa robotników i chłopów. Florence, niemal zaraz po opuszczeniu statku, wpada w sidła zastawione przez KGB. Jej syn, Julian, już po upadku Kraju Rad, powraca do USA, chociaż poprzez pracę w przemyśle naftowym, utrzymuje regularne kontakty z Rosjanami. Jego syn, Lenny, mimo sprzeciwu ojca, pozostaje w Federacji Rosyjskiej w nadziei na zrobienie przynoszącego krociowe zyski biznesu. Przepracowanie traumy rodzinnej następuje po odtajnieniu ukrytych w archiwach KGB akt jego matki. To, co odkrywa, jest przerażające w swym okrucieństwie: Amerykanów w ogóle nie interesował los ich rodaków emigrujących do ZSRR. Oficjalnie uważając się za wrogów – oba supermocarstwa współpracowały ze sobą. Tragedia rodzinna wtopiona więc zostaje w tragedię propagandowej współpracy międzynarodowej.

W narracji postpamięciowej znaczącą rolę odgrywają opowieści osób starszych, w sposób naturalny dokonujących dzieła swego życia. Ich przekaz wpływa na kształtowanie się świadomości młodego pokolenia, jest antidotum na apatię. Zdaniem Katarzyny Kaniowskiej dzieje się tak z uwagi na kilka cech postpamięci. Należą do nich: zobowiązanie do współodczuwania z bliskimi, którzy mieli traumatyczne

²² E. Moody, *Lost in Translation: PW Talks with Boris Fishman*, „Publishers Weekly” 2014, nr 18, s. 3.

doświadczenia, różne wymiary solidarności z nimi oraz obowiązek przechowywania i ocalenia tych opowieści i konieczność wyciągnięcia wniosków, które z nich płyną²³. Taki moralny obowiązek wziął na siebie Andriej/Andrew z powieści *Straszny kraj*:

Było tam [w szufladzie Sewy – K.D.] dużo rzeczy. Stare papiery babci. Zdjęcia. Dokumenty. A na samej górze stare pudełko po czekoladkach – pełne listów. To były listy mamy do babci pisane po naszej emigracji. A także listy babci do mamy [...]. Czytałem je cały dzień²⁴.

O ile wskazane powyżej utwory pokazują rosyjskich emigrantów o wyższym wykształceniu, wykonujących prestiżowe zawody informatyków, lekarzy, wykładowców, prawników, o tyle Krasikov w zbiorze opowiadań *Jeszcze rok* (*One More Year – Ещё один год*) prezentuje emigrantów (a właściwie emigrantki, bowiem to one są bohaterkami opowiadań) o niskim uposażeniu, wyjeżdżających „za chlebem” do Ameryki z byłych republik ZSRR, zwłaszcza z Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu... Bezpośrednio po przyjeździe do USA zostają sprzętaczkami w barach i nocnych klubach, pomocnicami w restauracyjnych kuchniach, sprzętają supermarkety, „awansem” staje się posada niani bądź opiekunki niepełnosprawnego, starszego człowieka²⁵. Zarabiają pieniądze, występując w roli „dam do towarzystwa” bogatych Amerykanek lub jako metresy starszych wiekiem kongresmenów i biznesmenów.

Miłość w stolicy globalnej wioski staje się przeżytkiem i reliktem. To samo dotyczy przyjaźni. Stała się ona archaizmem, sprowadza się do naskórkowych kontaktów²⁶. Płacz, smutek, melancholia są w Ameryce źle widziane, postrzegane jako przejaw słabości i niskiego statusu społecznego: „Wydawało się, że ‘wyluzuj’ było jego ulubionym powiedzeniem”²⁷ – zauważyła była moskwianka – albo: „Są przecież w Nowym Jorku, a tu jedyną możliwą gafą jest okazywanie zdziwienia”²⁸.

Zarysowane przez Krasikov otoczenie to świat ujednolicony, zmasowany, zmiślowany. Trudno w nim odnaleźć i odróżnić współczesnych Słowian. Znajdują się oni w środku narodowościowo-etnicznego tygla. Ponowoczesna przestrzeń staje się blenderem etnicznym, mieszaniną elementów, zlepkiem znaków, symboli, sloganów. Jest kołozem narodowości i kultur: „Bawiące się na placu zabaw [...] mniejsze dzieci [...] wszystkie bez wyjątku były białe lub pochodziły z Indii; starsi chłopcy,

²³ K. Kaniowska, *Postpamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, ss. 389–392.

²⁴ K. Gessen, *Straszny kraj*..., op. cit., s. 19.

²⁵ Dla potrzeb niniejszego tekstu wykorzystano artykuł: K.A. Duda, *Stacja docelowa – Ameryka. Emigracja z byłego ZSRR – wybór czy przymus?*, [w:] *Europa Wschodnia w dyskursie naukowym*, red. K. Drozd, J. Gracla, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, ss. 99–115.

²⁶ Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa, Instytut Kultury, 1994, s. 33.

²⁷ S. Krasikov, *Jeszcze rok*, przeł. M. Kłobukowski, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, s. 131.

²⁸ *Ibidem*, s. 54.

którzy zbierali się po lekcjach na boisku do koszykówki, mówili po hiszpańsku albo byli czarni”²⁹. Bohaterka innego z opowiadań

wiedziała, że lepiej jest pracować w jadalni i nie narzekać, niż utknąć w kuchni razem z przybyszami z Ekwadoru i Gwatemali, którzy mimo pięciu czy sześciu lat spędzonych w Kitchawank Hills mówili po angielsku gorzej od niej, a ich życie obracało się chyba wyłącznie wokół restauracji, skoro bez obawy rozmawiali o tym, komu w niej można ufać, a komu nie³⁰.

Upada więc mit o Ameryce jako kraju nieskalanej demokracji i bezgranicznej tolerancji.

Osobną kartę wyjazdów z Rosji stanowi emigracja do Izraela. Mieścić się tu będą jeszcze przedstawiciele trzeciej fali z lat 70. ubiegłego wieku, z podkreśleniem, iż *alija* lat 90. spowodowała, nieznaną dotąd w historii państwa żydowskiego (jeśli chodzi o liczbę), napływ przybyszów z Rosji i byłych republik radzieckich. Grupę starszych przyjezdnych zwykło się nazywać stereotypowo skupiskiem spauperyzowanym, podczas gdy młodych z początku XXI wieku zalicza się do grona ludzi wysoko wykształconych, wtopionych w zglobalizowany świat, dla których jedną z wartości nadrzędnych stanowi mobilność i którzy dopuszczają możliwość opuszczenia państwa przodków i przeniesienia się do USA. Spośród pisarzy wymienić tu należy wspomnianą Wapnjar – autorkę powieści *Żydzi są w moim domu* (*There Are Jews in My House*) czy Jelenę Litman i przywołać jej utwór *Dziewczyna manekin* (*Mannequin Girl*).

Według szacunków Piotra Kosiorka w latach 2000–2009 do Izraela mogło wyemigrować około 155 000 rosyjskojęzycznych Żydów. W latach 2009–2013 odnotowywano przyływ około 7 000 emigrantów rocznie. Z kolei w 2014 roku liczba ta zwiększyła się do 11 000. W roku 2015 i w następnym do Izraela wyjeżdżało po 14 000 osób, a w 2017 już 16 000 osób. W 2020 roku liczba przyjezdnych zaczyna spadać³¹.

Pomimo wskazanej powyżej tendencji spadkowej Izrael w XXI wieku staje się jednym z ważniejszych ośrodków kultury rosyjskiej na świecie³². Największym skupiskiem emigracyjnym jest Hajfa. W Izraelu wzrasta potrzeba rozwoju nauk humanistycznych, przede wszystkim literaturoznawstwa i kulturoznawstwa. Już od 1971 roku w Tel-Awiiwie działa Instytut Rosji i Europy Wschodniej³³.

²⁹ S. Krasikov, *Jeszcze rok*, op. cit., s. 97.

³⁰ Ibidem, ss. 128–129.

³¹ P. Kosiorek, *Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR do Izraela – między tożsamością radziecką a żydowską*, „Wschodnioznawstwo” 2021, nr 1, s. 257.

³² A. Lenart, *Rusycystyka w Izraelu. Od kulturowej separacji do demarginalizacji kultury rosyjsko-żydowskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 2021, t. 69, z. 7, s. 7.

³³ Ibidem, s. 15.

Bez wątpienia najbardziej utalentowaną pisarką izraelską piszącą w języku rosyjskim jest Dina Rubina³⁴. W ramach repatriacji przybyła do „historycznej ojczyzny” w 1990 roku. Początek emigracji, jak sama wspomina, stał się dla niej granicą biograficzną, twórczą i osobistą³⁵. Towarzyszył mu kryzys twórczy. Po upływie pięciu lat (1995–1996) napisała swoją najlepszą i najbardziej znaną powieść *Oto idzie Mesjasz!* (*Вот идет Мессия!*), kreśląc w niej obraz emigracji rosyjskiej w Izraelu. Jej główny bohater to „mały człowiek”, rozdarty między wspomnieniami a teraźniejszością³⁶, zanurzony w tyglu kulturowym, usiłujący dokonać wyboru między tradycją a nowoczesnością, poświęcający się w imię miłości i przypadkowo uwikłany w konflikt izraelsko-palestyński. Jak zaznacza Mirosława Michalska-Suchanek:

Na nieprzewidywalną, niełatwą codzienność Izraela (przede wszystkim „rosyjskiego Izraela”) Rubina spogląda z perspektywy tradycji, kultury i religii żydowskiej, tworząc spójny obraz, nasycony w równym stopniu komizmem, ironią, a nawet groteską, co refleksją o charakterze filozoficzno-religijnym³⁷.

Spośród innych znanych książek Rubiny wymienić należy: *Jeden inteligent usiadł na drodze* (*Один интеллигент уселся на дороге*), *W twoich wrotach* (*Во вратах твоих*), *Otwórzcie okno!* (*Откройте окно!*), *Adam i Miriam* (*Адам и Мирьям*) czy też *Lekcje muzyki* (*Уроки музыки*).

Reasumując: rosyjska emigracja czwartej fali zasiedla głównie takie kraje, jak Stany Zjednoczone, Kanada, Szwajcaria, Izrael. Jest mniej bogata w wybitnych twórców w porównaniu do pierwszej czy trzeciej fali, być może dlatego, że wielu młodych pisarzy dopiero debiutuje, a być może ze względu na jej inny charakter – m.in. możliwość powrotu do Rosji bądź częste jej odwiedziny, jak również brak barier w kontaktach z bliskimi, a przede wszystkim z kulturą kraju ojczystego.

W niniejszych rozważaniach celowo nie wzięto pod uwagę potencjalnych emigrantów, których uchodźstwo związane byłoby z wojną w Ukrainie. Domniemywać można, że taka emigracja będzie miała miejsce, trudno jednak określić, czy zjawisko to spowodowane zostanie jedynie kataklizmem wojennym, czy równocześnie z wyjazdem „za chlebem”. Nie wiadomo, czy takie wychodźstwo dołączymy do czwartej fali, czy też stanowić ono będzie już piątą falę. Na razie nieliczni pisarze opuszczają Rosję, osiadając w byłych republikach radzieckich.

³⁴ W Polsce powstała książka o życiu i twórczości Rubiny: J. Mianowska, *Dina Rubina – wczoraj i dziś*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.

³⁵ Д. Рубина, *Биография*, [w:] <http://www.dinarubina.com/biography.html> [dostęp: 12.04.2023].

³⁶ A. Lenart, *Człowiek wykorzeniony. Obraz bohatera-emigranta w powieści „Oto idzie Mesjasz!” Diny Rubinej*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, z. 7, s. 72.

³⁷ M. Michalska-Suchanek, *Między synagogą i kosmodromem Bajkonur: o powieści Diny Rubiny „Oto idzie Mesjasz!”*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2017, t. 27, s. 109.

Faktem jest, że czwarta fala emigracji trwa nadal, choć ze względu na zglobalizowany, mobilny świat może już przestać być nazywana emigracją.

Literatura

- Adams A., *Lara Vapnyar discusses her first novel „Memoirs of a Muse” about a Russian immigrant determined to become the muse of a famous artist*, [w:] https://www.bookbrowse.com/author_interviews/full/index.cfm/author_number/957/lara-vapnyar [dostęp: 7.01.2023].
- Bauman Z., *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa, Instytut Kultury, 1994, 88 ss.
- Duda K.A., *Stacja docelowa – Ameryka. Emigracja z byłego ZSRR – wybór czy przymus?*, [w:] *Europa Wschodnia w dyskursie naukowym*, red. K. Drozd, J. Gracla, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, ss. 99–115.
- Dyczewski L., *Tożsamość emigranta w nowym społeczeństwie-państwie: pomiędzy trwałością i zmianą*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2011, nr 17, ss. 9–29.
- Gessen K., *Straszny kraj*, przeł. A. Popęda, Warszawa, Prószyński Media, 2021, 432 ss.
- Helbig-Mischewski B., *Penis w opałach: doświadczenia kastracji i strategie odzyskiwania mocy w literaturze kilku migrantów polskich w Niemczech*, „Teksty Drugie” 2009, nr 6 (20), ss. 160–173.
- Kalita L., *Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2020, 188 ss.
- Kaniowska K., *Postpamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, ss. 389–392.
- Kosiorek P., *Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR do Izraela – między tożsamością radziecką a żydowską*, „Wschodnioznawstwo” 2021, nr 1, ss. 247–268.
- Kowalska M., *Tożsamość emigrantów rosyjskich w twórczości Marii Arbatowej*, [w:] *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska. Spuścizna literacka, religijno-filozoficzna. Kulturowe zbliżenia*, red. A. Woźniak, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2019, ss. 313–320.
- Krasikov S., *Jeszcze rok*, przeł. M. Kłobukowski, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, 276 ss.
- Lenart A., *Człowiek wykorzeniony. Obraz bohatera-emigranta w powieści „Oto idzie Mesjasz!” Diny Rubinej*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, z. 7, ss. 71–81.

- Lenart A., *Rusycystyka w Izraelu. Od kulturowej separacji do demarginalizacji kultury rosyjsko-żydowskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 2021, t. 69, z. 7, ss. 7–20.
- Mianowska J., *Dina Rubina – wczoraj i dziś*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001, 514 ss.
- Michalska-Suchanek M., *Między synagogą i kosmodromem Bajkonur: o powieści Diny Rubiny „Oto idzie Mesjasz!”*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2017, t. 27, ss. 108–126.
- Moody E., *Lost in Translation: PW Talks with Boris Fishman*, „Publishers Weekly” 2014, nr 18, ss. 2–8.
- NDiaye I.A., *O tożsamości rosyjskiej literatury emigracyjnej (proza Nadieжды Teffi)*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2018, t. 18, ss. 51–63.
- Puzynina J., *Jeszcze raz o kulturze języka*, [w:] www.etykaslowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=7jeszcze-raz-o-kulturze-języka&catid=1eksperci-o-etyce-slowa&termix [dostęp: 20.12.2022].
- Reynolds M., *Boris Fishman: Believable Lies*, [w:] <https://bookanista.com./boris-fishman/> [dostęp: 12.02.2022].
- Suchanek L., *Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian*, „Slavia Orientalis” 2014, nr 2, ss. 173–189.
- Skotnicka A., Świeży J. (red.), *Знаковые имена современной русской литературы. Михаил Шмукин*, Kraków, Wydawnictwo „scriptum”, 2017, 508 ss.
- Szlachcicowa I., *„Borderscapes” – krajobrazy granic jako nowa perspektywa badań*, „Politeja” 2019, nr 1(58), ss. 15–29.
- Szul R., *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa, Wydawnictwo PWN, 2009, 416 ss.
- Woźniak A., *Słowo wstępne*, [w:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku. Konteksty, estetyka, recepcja*, red. A. Woźniak, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2013, ss. 5–6.
- Абарин В., *„Это моё секретное оружие”. Страх и проза Лары Ваньяр*, „Обратный адрес” 2021, 17 октября, ss. 14–18.
- Локшин Б., *Лара Ваньяр „Пока еще здесь”* [w:] <https://www.corpus.ru/press/lara-vapnyar-poka-eshe-zdes-otzyv.htm> [dostęp: 8.01.2022].
- Рубина Д., *Биография*, [w:] <http://www.dinarubina.com/biography.html> [dostęp: 12.04.2023].
- Шишкин М., *На русско-швейцарской границе*, „Новый журнал” 2006, nr 242, ss. 65–68.
- Шишкин М., *Я уехал в Швейцарию, а окунулся в России*, „Российская газета” 2004, nr 17, s. 7–8.

References

- Abarinov V., “*Eto moe sekretnoe oruzhie*”. *Strakh i proza Lary Vapnyar*. [“This is My Secret Weapon”. The Fear and Prose of Lara Vapnyar], “Obratnyi adres” [Reverse Address] 2021, October 17, pp. 14–18.
- Adams A., *Lara Vapnyar Discusses Her First Novel “Memoirs of a Muse” about a Russian Immigrant Determined to Become the Muse of a Famous Artist*. Available at: https://www.bookbrowse.com/author_interviews/full/index.cfm/author_number/957/lara-vapnyar [accessed: 7.01.2023].
- Bauman Z., *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej* [Two Sketches on Postmodern Morality], Warsaw, Instytut Kultury, 1994, 88 pp.
- Duda K.A., *Stacja docelowa – Ameryka. Emigracja z byłego ZSRR – wybór czy przymus?* [Destination Station – America. Emigration from the Former USSR – Choice or Compulsion?], [in:] *Europa Wschodnia w dyskursie naukowym* [Eastern Europe in Scholarly Discourse], K. Drozd, J. Gracla (Eds.), Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, pp. 99–115.
- Dyczewski L., *Tożsamość emigranta w nowym społeczeństwie-państwie: pomiędzy trwałością i zmianą* [The Identity of the Emigrant in the New Society-State: Between Permanence and Change], “Pogranicze. Studia Społeczne” [Borderland. Social Studies] 2011, no. 17, pp. 9–29.
- Gessen K., *Straszny kraj* [The Terrible Country], trans. A. Popęda, Warszawa, Prószyński Media, 2021, 432 pp.
- Helbig-Mischewski B., *Penis w opalach: doświadczenia kastracji i strategie odzyskiwania mocy w literaturze kilku migrantów polskich w Niemczech* [Penis in Distress: Castration Experience: Strategies for Recovering Power in the Literature of Several Polish Migrants in Germany], “Teksty Drugie” [Secondary Texts] 2009, no. 6, pp. 160–173.
- Kalita L., *Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej* [Selected Issues in Recent Russian Prose], Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2020, 188 pp.
- Kaniowska K., *Postpamięć* [Postmemory], [in:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* [Modi Memorandi. Lexicon of Memory Culture], M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, pp. 389–392.
- Kosiorek P., *Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR do Izraela – między tożsamością radziecką a żydowską* [The Situation, Role and Significance of Immigrants from the Former USSR to Israel – Between Soviet and Jewish Identities], “Wschodnioznawstwo” [Eastern Studies] 2021, no. 1, pp. 247–268.

- Kowalska M., *Tożsamość emigrantów rosyjskich w twórczości Marii Rabatowej* [The Identity of Russian Emigrants in the Works of Maria Arbatova], [in:] *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska. Spuścizna literacka, religijno-filozoficzna. Kulturowe zbliżenia* [Russian, Ukrainian and Belarusian Emigration. Literary, Religious and Philosophical Legacy. Cultural rapprochement], A. Woźniak (Ed.), Lublin, Wydawnictwo KUL, 2019, pp. 313–320.
- Krasikov S., *Jeszcze rok* [One More Year], trans. M. Kłobukowski, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, 276 pp.
- Lenart A., *Człowiek wykorzeniony. Obraz bohatera-emigranta w powieści “Oto idzie Mesjasz!” Diny Rubinej* [The Uprooted Man. The Image of the Migrant Hero in the Novel “Here Comes the Messiah!” Dina Rubina], “Roczniki Humanistyczne” [Humanist Annals] 2008, vol. 56, no. 7, pp. 71–81.
- Lenart A., *Rusycystyka w Izraelu. Od kulturowej separacji do demarginalizacji kultury rosyjsko-żydowskiej* [Russian Studies in Israel. From Cultural Separation to Demarginalisation of Russian-Jewish Culture], “Roczniki Humanistyczne” [Humanist Annals] 2021, vol. 69, no. 7, pp. 7–20.
- Lokshin B., *Lara Vapniar “Poka eshche zdes”* [Lara Vapnyar “While Still Here”]. Available at: <https://www.corpus.ru/press/lara-vapnjar-poka-eshe-zdes-otzyv.htm> [accessed: 8.01.2022].
- Mianowska J., *Dina Rubina – wczoraj i dziś* [Dina Rubina – Yesterday and Today], Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001, 514 pp.
- Michalska-Suchanek M., *Między synagogą i kosmodromem Bajkonur: o powieści Diny Rubiny “Oto idzie Mesjasz!”* [Between the Synagogue and the Baikonur Cosmodrome: on Dina Rubina’s Novel “Here Comes the Messiah!”], “Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” [Russian Studies in Literature] 2017, no. 27, pp. 108–126.
- Moody E., *Lost in Translation: PW Talks with Boris Fishman*, “Publishers Weekly” 2014, no. 18, pp. 2–8.
- NDiaye I. A., *O tożsamości rosyjskiej literatury emigracyjnej (proza Nadieždy Teffi)* [On the Identity of Russian Emigré Literature (Prose of Nadezhda Teffi)], “Studia Wschodniosłowiańskie” [East Slavic Studies], 2018, no. 18, pp. 51–63.
- Puzynina J., *Jeszcze raz o kulturze języka* [Yet Again about Language Culture]. Available at: www.etykaslowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=7jeszcze-raz-o-kulturze-języka&catid=1eksperci-o-etyce-slowa&/termix [accessed: 20.12.2022].
- Reynolds M., *Boris Fishman: Believable Lies*. Available at: <https://bookanista.com/boris-fishman/> [accessed: 12.02.2022].
- Rubina D., *Biografia* [Bibliography]. Available at: <http://www.dinarubina.com/biography.html> [accessed: 12.04.2023].

- Shishkin M., *Ia uekhal v Shveitsarii, a okunulsia v Rossii* [I Went to Switzerland and Ended up in Russia], "Rossiiskaia gazeta" [Rossiiskaya Gazeta] 2004, no. 17, pp. 7–8.
- Shishkin M., *Na russko-shveitsarskoi granitse* [On the Russian-Swiss Border], [Novyi Zhurnal] 2006, no. 242, pp. 65–68.
- Skotnicka A., Świeży J. (Eds.), *Znakovye imena sovremennoi russkoi literatury. Mikhail Shishkin* [Landmark Names in Contemporary Russian Literature. Mikhail Shishkin], Kraków, Wydawnictwo "scriptum", 2017, 508 pp.
- Suchanek L., *Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian* [Emigration. Emigrantology. Commission on the Emigrantology of the Slavs], "Slavia Orientalis" [Slavia Orientalis] 2014, no. 2, pp. 173–189.
- Szlachcicowa I., *"Borderscapes" – krajobrazy granic jako nowa perspektywa badań* ["Borderscapes" – Border Landscapes as a New Research Perspective], „Politeja” [Politeia] 2019, no. 1(58), pp. 15–29.
- Szul R., *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne* [Language, Nation, State. Language as a Political Phenomenon], Warszawa, Wydawnictwo PWN, 2009, 416 pp.
- Woźniak A., *Słowo wstępne* [Foreword], [in:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku. Konteksty, estetyka, recepcja* [Literary Culture of Russian, Ukrainian and Belarusian Emigration in the 20th Century. Contexts, Aesthetics, Reception], A. Woźniak (Ed.), Lublin, Wydawnictwo KUL, 2013, pp. 5–6.